

2.

Η ΓΝΩΣΙΑΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΚΙΝΗΣΗΣ

Εισαγωγή

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟ μοιάζει με ένα τρένο εξπρές που μας ταξιδεύει διαμέσου των ιστορικών και φιλοσοφικών εξελίξεων στην κατανόηση της συγκίνησης και, σε κάποιο βαθμό, της νόησης. Σε αντίθεση με ένα αργό τρένο που σταματά σε κάθε σταθμό, άσχετα με το πόσο απομακρυσμένο είναι το χωριό ή πόσο σπάνιοι οι επιβάτες, αυτό το ταξίδι σταματά μόνο στις μεγάλες πόλεις και το απασχολούν μόνο οι μεγαλύτερες συνεισφορές στη μελέτη της γνωστικής δραστηριότητας και της συγκίνησης. Αναπόφευκτα, οποιοσδήποτε ορισμός του τι συνιστά μεγάλη συνεισφορά είναι εν μέρει υποκειμενικός, αλλά ελπίζουμε ότι το έργο που ανασκοπείται σε αυτό το κεφάλαιο αντιπροσωπεύει μια κοινή παραδοχή για το ποιες είναι οι κεντρικές ιδέες στη βιβλιογραφία.

Οι θεωρίες της συγκίνησης αποτελούν σχεδόν πάντα υποσύνολα πολύ μεγαλύτερων θεωριών του νου (Lyons, 1980, 1999). Αυτοί που επιθυμούν να περιγράψουν και να εξηγήσουν τον νου ως γνωσιακό σύστημα σε γενικές γραμμές προσυπογράφουν μια γνωσιακή θεωρία της συγκίνησης. Παρομοίως, οι συμπεριφοριστές υπερασπίζονται μια συμπεριφοριστική θεώρηση, οι δυϊστές μια δυϊστική και ούτω καθεξής. Η πλειονότητα των μοντέλων και των θεωριών της συγκίνησης που περιγράφονται σε αυτό το κεφάλαιο και στα δύο που θα ακολουθήσουν αντανακλά την πεποίθησή μας ότι η γνωσιακή θεωρία του νου παρέχει το καλύτερο πλαίσιο στο οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε τα συγκινησιακά φαινόμενα. Κατά συνέπεια, μη γνωσιακές θεωρίες της συγκίνησης δεν αναλύονται λεπτομερώς. Αυτή η παράβλεψη δεν υπονοεί ότι αυτά τα μοντέλα αποτελούν τα απομακρυσμένα χωριά στα οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα, αλλά μάλλον είναι μεγάλες πόλεις σε ένα τελείως διαφορετικό δρομολόγιο. Ωστόσο, για πολλούς λόγους παραμένει σημαντικό να περιγράψου-

με τα βασικά σημεία των κυριότερων μη γνωσιακών θεωριών της συγκίνησης που έχουν ασκήσει επιρροή σε διάφορες χρονικές συγκυρίες. Πρώτον, χρειάζεται να επισημάνουμε τα ψεγάδια που έχουν αυτές οι θεωρίες και, κατά συνέπεια, να εξηγήσουμε γιατί μια γνωσιακή προσέγγιση μπορεί να υπερβεί αυτές τις δυσκολίες. Δεύτερον, θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να επικοινωνήσουμε το πώς εξελίχθηκαν ιστορικά οι γνωσιακές θεωρίες της συγκίνησης χωρίς να αναφερθούμε στους επικριτές και στους πολέμιούς τους.

Άμεσα ανακύπτει ένα εμπόδιο σε αυτό το εγχείρημα – δηλαδή, το να επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε μια θεωρία της συγκίνησης απομονωμένη από την ευρύτερη θεωρία του νου στην οποία ενυπάρχει. Για παράδειγμα, οποιαδήποτε συζήτηση των απόψεων του Ντεκάρτ για το θέμα του πάθους δεν πείθει χωρίς τουλάχιστον κάποια αναγνώριση του καρτεσιανού δυϊσμού και των επιπτώσεών του. Ακόμα πιο σημαντικό είναι, ίσως, ότι πολλές από τις κριτικές συγκεκριμένων προσεγγίσεων στη συγκίνηση αποτελούν, ουσιαστικά, κριτικές για τη φιλοσοφία του νου από την οποία προήλθαν. Παρόλο που δεν επιθυμούμε να αποφύγουμε αυτόν τον σκόπελο, δεν είναι εύκολο να το αναλύσουμε εις βάθος στην έκταση ενός και μόνο κεφαλαίου. Αυτό που προσπαθήσαμε ήταν να δώσουμε μια γεύση από τις εναλλακτικές φιλοσοφίες του νου στον βαθμό που εφαρμόζονται στις συγκινήσεις. Επιπλέον, ασχοληθήκαμε με εκείνες τις κριτικές που κατευθύνονται έναντι φιλοσοφικών ρευμάτων στην ολότητά τους, χωρίς να μπαίνουμε σε λεπτομέρειες ή να ελέγχουμε την εγκυρότητα των επιχειρημάτων· αντ' αυτού, παραπέμπουμε τον αναγνώστη σε πιο ενδελεχείς εναλλακτικές πηγές.

Έχοντας δηλώσει εκ των προτέρων ότι μας ενδιαφέρει πρωτίστως μια γνωσιακή θεωρία της συγκίνησης, είναι καθήκον μας να δώσουμε έναν *a priori* ορισμό ή μια θεώρηση για το τι εννοούμε όταν χρησιμοποιούμε τους όρους «γνωσιακός» και «συγκίνηση» (βλέπε Κεφάλαιο 1). Παρ' όλα αυτά, επιλέξαμε να αντισταθούμε στον πειρασμό με την ελπίδα ότι αυτές οι έννοιες θα γίνουν κατανοητές στην πορεία αυτού του κεφαλαίου, και σε κάποιο βαθμό και στο επόμενο· εξάλλου, κάθε ταξίδι πρέπει να έχει έναν προορισμό. Παρομοίως, κάθε ταξίδι πρέπει να έχει μια αφετηρία, έτσι φαίνεται λογικό σε αυτή τη συγκυρία να σκεφτούμε τι είδους ερωτήσεις θα έπρεπε να απαντήσει μια εμπεριστατωμένη θεωρία της συγκίνησης.

Κάποια αρχικά ερωτήματα για τον θεωρητικό της συγκίνησης

1. Τι διακρίνει μια συγκίνηση από μια μη συγκίνηση;

Στην εισαγωγή του βιβλίου του *Best Laid Schemes* ο Keith Oatley (1992) παρατηρεί: «Η πιο σημαντική παρατήρηση για τα συναισθήματα στην ευρω-αμερικανική κουλτούρα είναι, ίσως, ότι οι ενήλικες αναφέρουν εμπειρίες υποκειμενικών αισθημάτων τις οποίες περιγράφουν ως συγκινησιακές» (σελ. 9). Μπορούμε να προσθέσουμε ότι αυτά τα άτομα θα αναφέρουν πολλές άλλες εμπειρίες που δεν θα περιέγραφαν ποτέ ως συγκινησιακές και, γι' αυτόν τον λόγο, ίσως το πιο σημαντικό ερώτημα αφορά το πώς οι συγκινήσεις διαφέρουν από αυτές τις άλλες εμπειρίες. Για να θέσουμε διαφορετικά το ερώτημα, τι βρίσκεται πίσω από την κατανόηση της ψυχολογίας του κοινού ανθρώπου για το τι είναι συγκίνηση και τι όχι; Και ποια προβλήματα ή εμπόδια μπορεί να προκύψουν με τέτοιες εκλαϊκευμένες ψυχολογικές θεωρίες;

2. Από ποια μέρη αποτελείται μια συγκίνηση;

Ή μήπως οι συγκινήσεις είναι μη αναγώγιμες;

Οι συγκινήσεις χαρακτηρίζονται από σωματικές αντιδράσεις, μεταβολές στις εκφράσεις του προσώπου, χειρονομίες, συμπεριφορές, συγκεκριμένες σκέψεις, πεπειθήσεις και επιθυμίες, και από μια σειρά άλλες εμπειρίες. Ποια από όλα αυτά είναι απαραίτητα και ποια επαρκή για να μπορεί να χαρακτηριστεί κάτι συγκίνηση; Ή μήπως δεν είναι δυνατό ή χρήσιμο να «αποδομούμε» τις συγκινήσεις κατ' αυτόν τον τρόπο, επειδή μπορεί να αναπαριστούν μόνο έναν συνδυασμό αυτών των συστατικών με ολιστικό τρόπο;

3. Τι διακρίνει μια συγκίνηση από μια άλλη;

Λίγοι θα διαφωνούσαν ότι, για παράδειγμα, ο φόβος και η χαρά είναι σαφώς διαφορετικές συγκινήσεις, αλλά μπορούμε να διευκρινίσουμε πού ακριβώς έγκειται η διαφορά; Είναι οι συνθήκες της έκλυσής τους, τα είδη των σχετιζόμενων με αυτές σωματικών αισθήσεων, η συγκεκριμένη φαινομενολογική αίσθηση, τα είδη συμπεριφοράς που προκαλούν; Με ποιον τρόπο κατηγοριοποιούνται οι συγκινήσεις;

4. Ποια είναι η διεργασία πίσω από τη συγκινησιακή εμπειρία;

Πώς εκλύονται οι συγκινησιακές καταστάσεις; Πώς διατηρούνται; Και πώς τερματίζονται;

5. Γιατί έχουμε συγκινήσεις;

Είναι δύσκολο να φανταστούμε τη ζωή χωρίς τον πλούτο και την ποικιλία των συγκινησιακών εμπειριών, χωρίς αγάπη και αγανάκτηση, ανακούφιση και χαρά· όμως, οποιοσδήποτε έχει δει την ταινία του Don Siegal *Οι άνθρωποι του τρόμου* (*The Invasion of the Body Snatchers*) (ή ένα από τα πολλά ριμέικ), στην οποία τα υποκατάστατα σώματα έχουν όλα τα χαρακτηριστικά πραγματικών ανθρώπων εκτός από το γεγονός ότι δεν έχουν συγκινήσεις, μπορεί να πάρει μια ιδέα. Επιπλέον, οι συγκινησιακές μας αντιδράσεις στα πράγματα συχνά είναι πιο κατάλληλες και αποκαλυπτικές απ' ό,τι οι ορθολογικές μας αξιολογήσεις. Είναι αλήθεια, λοιπόν, ότι οι συγκινήσεις έχουν κάποια λειτουργία ή σκοπό – και αν ναι, ποιος θα μπορούσε να είναι;

6. Ποιες είναι οι σχέσεις μεταξύ των συγκινησιακών καταστάσεων, των διαθέσεων και της ιδιοσυγκρασίας;

Φανταστείτε ότι η Σμιθ και η Τζόουνς εμπλέκονται σε έναν φοβερό καβγά μια μέρα στη δουλειά· αντικειμενικά, καμία δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι έχει δίκιο και η καθεμιά δίνει και παίρνει την ίδια δόση κακομεταχείρισης και προκατάληψης. Η Σμιθ ξεχνά το περιστατικό με το που περνάει την πόρτα για να πάει στο σπίτι της· εξάλλου, δεν είναι άνθρωπος που θυμώνει με τέτοια πράγματα. Αντίθετα, η Τζόουνς είναι έξαλλη σε όλη τη διαδρομή με το τρένο προς το σπίτι, και ακόμη κι όταν ξεθυμαίνει παραμένει ευερέθιστη το υπόλοιπο απόγευμα. Γιατί σε μια φαινομενικά ίδια περίπτωση η Τζόουνς θυμώνει, ενώ η Σμιθ όχι; Σε ποια ψυχολογική κατάσταση βρίσκεται η Τζόουνς όταν δεν είναι πια θυμωμένη αλλά σε ευερέθιστη διάθεση; Υπάρχουν ιδιοσυγκρασιακές διαφορές παρούσες κατά τη γέννηση που μπορεί να συμβάλουν σε διαφορές στη συναισθηματικότητα για όλη μας τη ζωή;

7. Πόσες είναι οι συγκινήσεις; Και ποια είναι η φύση της μεταξύ τους σχέσης; Υπάρχει συγκεκριμένος αριθμός διακριτών συγκινήσεων; Ή είναι οι συγκινήσεις απλώς σημεία σε έναν διαστασιακό χώρο που χαρακτηρίζεται από διαστάσεις όπως ευχαρίστηση-πόνος, θετικό-αρνητικό;

Ο William James, όπως είναι ευρέως γνωστό, υποστήριξε για το θέμα των συγκινήσεων ότι: «Αν κάποιος ψάχνει να ονοματίσει καθένα από αυτά [...] είναι ολοφάνερο ότι το όριο του αριθμού τους θα εξαρτιόταν από το ενδοσκοπικό λεξιλόγιο αυτού που τα αναζητούσε...» (*Principles of Psychology*, 1890: 790). Οι σκέψεις του James μελετώνται αργότερα σε αυτό το κεφάλαιο και το ζήτημα στο οποίο αναφέρεται και αφορά τον αριθμό των συγκινήσεων είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Ίσως ακόμη μεγαλύτερης σημασίας, ωστόσο, είναι η σχέση μεταξύ διαφορετικών συγκινήσεων. Όλες οι συγκινήσεις είναι ισοδύναμες ή κάποιες είναι πιο βασικές ή πρωταρχικές από άλλες; Είναι κάποιες συγκινήσεις πάντοτε βίαιες, ενώ άλλες είναι κατευναστικές; Είναι κάποιες συγκινήσεις αρνητικές, ενώ άλλες θετικές; Είναι δυνατόν να αισθανθούμε περισσότερες από μία συγκινήσεις σε μια δεδομένη στιγμή, και αυτές οι συγκινήσεις μπορεί μερικές φορές να βρίσκονται σε σύγκρουση;

8. Ποιες είναι οι διαφορές και ποια η σχέση μεταξύ των επονομαζόμενων φυσιολογικών συγκινήσεων και των συναισθηματικών διαταραχών;

Το να δώσουμε μια απάντηση σε αυτή την τελευταία ερώτηση βρίσκεται στον πυρήνα αυτού που ελπίζουμε να επιτύχουμε με τούτο το βιβλίο. Η πλειονότητα των διαθέσιμων θεωριών ασχολείται με τη διερεύνηση των επονομαζόμενων φυσιολογικών συγκινήσεων (βλέπε το παρόν κεφάλαιο και το Κεφάλαιο 3) ή, αλλιώς, με την παρουσίαση μιας ανάλυσης μιας συγκεκριμένης συναισθηματικής «διαταραχής» όπως η κατάθλιψη ή η γενικευμένη αγχώδης διαταραχή (βλέπε Κεφάλαια 4, 6 και 7). Παρ' όλα αυτά, εμείς θα υποστηρίξουμε ότι, όπως ακριβώς ένας άνθρωπος έχει τη δυνατότητα τόσο για συναισθηματική κανονικότητα όσο και για συναισθηματική διαταραχή, έτσι φαίνεται ότι υπάρχει η δυνατότητα για μία και μόνο θεωρία να ρίξει φως και στους δύο τύπους εμπειρίας. Έχοντας αυτές τις σκέψεις κατά νου, θα ασχοληθούμε με κάποιες από τις καθιερωμένες προσπάθειες στην απάντηση αυτών των οκτώ ερωτημάτων, ξεκινώντας με τις ιδέες των αρχαίων Ελλήνων.

Πρώιμες θεωρίες για τη συγκίνηση – οι Έλληνες φιλόσοφοι

Το έργο του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη για τις συγκινήσεις είναι ριζικά διαφορετικό, τόσο αναφορικά με το εύρος του όσο και σε σχέση με την επίδραση που επρόκειτο να έχει στη δυτική φιλοσοφία που ακολούθησε. Σε αυτό το κεφάλαιο θα σκιαγραφήσουμε και τις δύο προσεγγίσεις (με μια ισχυρή μεροληψία υπέρ του Αριστοτέλη) και θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε γιατί οι σαφώς διαρθρωμένες απόψεις του Αριστοτέλη διαστρεβλώθηκαν ή καταπιέστηκαν, ενώ η σχετικά αδιαμόρφωτες απόψεις του Πλάτωνα επρόκειτο να ασκήσουν μεγάλη επιρροή στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τη συγκίνηση εδώ και 2.000 χρόνια.

Για να απαντήσουμε στην ερώτηση προφανώς πρέπει να ξεκινήσουμε από τη θεωρία του Πλάτωνα για τον νου, που ήταν ουσιαστικά δυϊστική, κατά την οποία το θνητό σώμα κατοικείται από μια θεία ψυχή (π.χ. *Φαίδων*: 64c, 80a-b), μια ιδέα ιδιαίτερα ελκυστική για τους χριστιανούς και ισλαμιστές διανοητές που ακολούθησαν. Αντίθετα, ο Αριστοτέλης δεν έχασε χρόνο με τέτοιες αντιλήψεις και ήταν ο πρώτος που διαμόρφωσε μια προσέγγιση για τον νου που δικαίως μπορεί να χαρακτηριστεί λειτουργική – μια προσέγγιση που αποτελεί θεμέλιο της σύγχρονης γνωσιακής επιστήμης και η οποία προκάλεσε αναστάτωση στους θεολογικούς κύκλους.

Αναδρομικά γίνεται φανερό ότι στα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη βρίσκονται οι πηγές δύο σημαντικών ρευμάτων φιλοσοφικής σκέψης και αντίληψης. Το πρώτο ρεύμα, του Πλάτωνα, διατρέχει την ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας και μπορεί να ανιχνευτεί από το έργο του Ρενέ Ντεκάρτ (1596-1650), του John Locke (1632-1704), του David Hume (1711-1776) και του William James (1842-1910) πριν εξατμιστεί στην έρημο του συμπεριφορισμού. Το δεύτερο ρεύμα, με πηγή τον Αριστοτέλη, διατρέχει μια πιο δυσπρόσιτη υπόγεια πορεία και εμφανίζεται κατά διαστήματα στα έργα των Στωικών φιλοσόφων Σενέκα και Χρύσιππου (βλέπε Rist, 1969), στο έργο του Θωμά Ακινάτη (1225-1274) και στις απόψεις του Μπαρούχ Σπινόζα (1632-1677), προτού έρθει στην επιφάνεια σαν ορμητικός χειμαρρος στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα στο έργο της Magda Arnold, του Anthony Kenny, του William Lyons και πολλών άλλων θεωρητικών των οποίων οι απόψεις ανασκοπούνται στα Κεφάλαια 3 και 4. Αυτό το τελευταίο ρεύμα συνεχίζει να κερδίζει έδαφος και οι απόψεις που προσπαθούμε να προωθήσουμε σε αυτό το βιβλίο αναμφίβολα «πάνε με το ρεύμα».

Στο υπόλοιπο κεφάλαιο θα διερευνήσουμε την πορεία και των δύο ρευμάτων σκέψης. Πρώτα θα ασχοληθούμε με το έργο του Πλάτωνα και

τις απόψεις των δύο πιο σημαντικών υποστηρικτών της διϊστικής φιλοσοφίας και των παραγώνων της –του Ντεκάρτ και του Τζέιμς– και τη συμπεριφοριστική τους νέμεση, όπως αποτυπώθηκε στο έργο του Watson, του Skinner και του Ryle. Θα ακολουθήσει η ανάπτυξη της γνωσιακής θεωρίας της συγκίνησης μέσα από τα γραπτά του Αριστοτέλη, του Ακινάτη, του Σπινόζα και των Αγγλοαμερικανών φιλοσόφων του εικοστού αιώνα.

Το πλατωνικό μοντέλο της συγκίνησης

Η πλατωνική φιλοσοφία ήταν ουσιαστικά διϊστική, με μια αιθέρια ψυχή και ένα γήινο σώμα. Πολλά προβλήματα ανακύπτουν από αυτή την προσέγγιση, με τα οποία θα ασχοληθούμε εις βάθος παρακάτω, στη συζήτηση για τη ναυαρχίδα της διϊστικής φιλοσοφίας – το έργο του Ρενέ Ντεκάρτ. Το πρώτο δίλημμα που αντιμετωπίζει ένας διϊστής φιλόσοφος αφορά το αν η συγκίνηση εδράζεται στην ψυχή ή στο σώμα. Ο Πλάτωνας επιλέγει την ψυχή. Είχε την πεποίθηση πως η ψυχή αποτελείται από τρία μέρη –το λογιστικόν, το θυμοειδές και το βουλητικόν– και σε διαφορετικές στιγμές συνδέσε τις συγκινήσεις και με τα τρία αυτά μέρη (κυρίως ωστόσο με το βουλητικό και το θυμοειδές). Παρ' όλα αυτά, πιο σημαντικό ίσως από τον ακριβή ρόλο των συγκινήσεων στο πεδίο της ψυχής ήταν η πλατωνική άποψη ότι οι συγκινήσεις αποτελούν ανεξέλεγκτες δυνάμεις που βρίσκονται σε διαρκή αντιπαράθεση με τις δυνάμεις της λογικής. Για παράδειγμα:

Τι συμβαίνει όμως, όταν κάποιος νομίζει ότι τον αδικούν; Δεν βράζει μέσα του και δεν αγριεύει για την πείνα και για το κρύο και για κάθε άλλη παρόμοια κακουχία, και δεν συνασπίζεται με αυτό που πιστεύει πως είναι δίκαιο; Και αντέχει και νικάει χωρίς να σταματήσει τον ευγενικό αγώνα του...

(Πλάτων, *Πολιτεία* 440c-d, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2018)

Η κινητήριος δύναμη πίσω από αυτόν τον βρασμό και το θυμωμένο πνεύμα είναι καταδικαστέα και θα πρέπει να μαχόμεστε εναντίον της κατά την πλατωνική κοσμοθεωρία, και η συζήτηση για μια τέτοια διαμάχη ηχεί ιδιαίτερα σύγχρονη:

Και καθώς παρουσιάζονται στον άνθρωπο ταυτοχρόνως και σχετικά με το ίδιο πράγμα οι εντελώς αντίθετες παρορμήσεις, δεν πρέπει αναγκαστικά να πούμε ότι οι παρορμήσεις αυτές μέσα του είναι δύο;

(Πλάτων, *Πολιτεία* 604b, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2018)

Ο Πλάτων υποστηρίζει ότι για το επόμενο βήμα:

...στις συμφορές το πιο καλό είναι να μένει κανείς όσο το δυνατόν πιο ατάραχος και να μην αγανακτεί, γιατί σ' αυτά τα πράγματα είναι άδηλο ποιο είναι το καλό και ποιο το κακό...

(Πλάτων, *Πολιτεία* 604b, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2018)

Βλέπουμε εδώ τους σπόρους κάποιων σημαντικών σύγχρονων απόψεων: Πρώτον, ότι οι συγκινήσεις έρχονται σε αντίθεση με αυτό που είναι ορθολογικό και αιτιολογημένο, όπως υποστηρίζει ο de Sousa (π.χ. 2004) σε μια μοντέρνα εκδοχή αυτού του ισχυρισμού:

Έχει γίνει δημοφιλές να ισχυριζόμαστε ότι δεν υπάρχει στην πραγματικότητα καμιά αντίθεση μεταξύ λογικής και συγκίνησης, αλλά αυτό μπορεί να μην είναι τίποτε άλλο από έναν καθησυχαστικό μύθο. Αντιθέτως: υπάρχει μια μοιραία αντίθεση μεταξύ συγκίνησης και λογικής.

(de Sousa, 2004: 68)

Και δεύτερον ότι οι συγκινήσεις παίζουν κομβικό ρόλο στην ψυχολογική σύγκρουση και γι' αυτό πρέπει να υπάρχουν μηχανισμοί άμυνας έναντι της δύναμης των συγκινήσεων (π.χ. Φρόυντ, 1917). Αυτές είναι οι απόψεις –ότι οι συγκινήσεις πρέπει να υποδουλώνονται στη λογική, και ότι η λογική κατοικεί σε μια θεία ψυχή– που έκαναν τόσο δημοφιλή τον Πλάτωνα στους χριστιανούς και στους ισλαμιστές μελετητές, οι οποίοι έμελλε να κυριαρχήσουν στη δυτική σκέψη κατά τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου. Όπως υποστηρίζει ο Lyons:

Η Πλατωνική Ιδέα (ή Είδος) ήταν μια ξεχωριστή άυλη ουσία, η οποία, επειδή προσομοίαζε με την ψυχή της χριστιανικής θεολογίας, βοήθησε τη θεωρητική θεμελίωση της χριστιανικής εσχατολογίας για τον θάνατο, την κρίση, την κόλαση και τον παράδεισο. Η ψυχή ήταν αθάνατη και έτσι ταίριαζε απόλυτα στη μετά θάνατον ζωή.

(Lyons, 1992: 297)

Αυτή η ευρεία αποδοχή οδήγησε εν μέρει στην επικράτηση της δυϊστικής θεωρίας ή, όπως έμεινε γνωστή, της θεωρίας των «αισθημάτων» για τη συγκίνηση έως τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Θα μπορούσαμε να πούμε πολλά ακόμη για τις απόψεις του Πλάτωνα για τις συγκινήσεις. Παρ' όλα αυτά, θα αναβάλουμε τα σχόλιά μας μέχρι να συζητήσουμε τις πληρέστερα διατυπωμένες εκδοχές της δυϊστικής προσέγγισης, στις οποίες θα προχωρήσουμε ευθύς αμέσως.

Η ανάπτυξη της θεωρίας των αισθημάτων για τη συγκίνηση – το έργο του Ρενέ Ντεκάρτ

Ο Ντεκάρτ παρουσιάζει τη δική του θεωρία για τη συγκίνηση στην πραγματεία του *Τα πάθη της ψυχής*, όπου ξεκινά με την πιο υπέροχη απόρριψη όλων των προηγούμενων φιλοσοφικών θεωριών επί του θέματος (κάτι που θα έκανε την ακαδημαϊκή ζωή πολύ πιο εύκολη, αν κάποιος μπορούσε να ξεκινήσει με την απόρριψη όλων αυτών που έχουν προϋπάρξει):

Όστόσο, οι αναφερόμενες στα πάθη διδαχές των αρχαίων είναι τόσο ανεπαρκείς και εν πολλοίς τόσο δυσκολοπίστευτες, ώστε θα πρέπει, για να μπορέσω να διατηρήσω κάποια ελπίδα ότι θα προσεγγίσω την αλήθεια, να απομακρυνθώ από τις οδούς που ακολούθησαν. Γι' αυτόν τον λόγο θα υποχρεωθώ να γράψω το παρόν έργο με τον τρόπο που θα πραγματευόμουν ένα θέμα που δεν απασχόλησε ποτέ κανέναν πριν από εμένα.

(Άρθρο 1, σελ. 95, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, εκδόσεις Κριτική)

Μπαίνουμε στον πειρασμό να επικρίνουμε τον Ντεκάρτ για μια τόσο υπεροπτική στάση απέναντι στους Έλληνες φιλοσόφους· όμως, επειδή θα αναλύσουμε τις απόψεις του με παρόμοια έλλειψη ενθουσιασμού ως προς το περιεχόμενό τους, ίσως θα ήταν συνετό να αντισταθούμε στον πειρασμό.

Έχοντας κάνει, έτσι, μια καινούρια φιλοσοφική αρχή, ο Ντεκάρτ ξεκινά να αναλύει τις έννοιες του σώματος και της ψυχής και τη σχέση που έχουν μεταξύ τους. Το σώμα, σημειώνει ο Ντεκάρτ, συνίσταται από αίμα, οστά, μυς, αιμοφόρα αγγεία, νεύρα και ούτω καθεξής, και αυτά τα όργανα λειτουργούν ως αποτέλεσμα των κινήσεων των ονομαζόμενων ζωικών πνευμάτων. Αναφορικά με την ψυχή ο Ντεκάρτ υποστηρίζει:

Αφού διερευνήσαμε έτσι όλες τις λειτουργίες που αφορούν αποκλειστικά και μόνο το σώμα, γνωρίζουμε καλώς ότι δεν απομένει τίποτα εντός μας που οφείλουμε να αποδώσουμε στην ψυχή μας εκτός από τις σκέψεις μας, οι οποίες διακρίνονται κυρίως σε δύο είδη: Το ένα περιλαμβάνει όσες αποτελούν ενέργειες της ψυχής και το άλλο τα πάθη της.

(Άρθρο 17, σελ. 107, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, εκδόσεις Κριτική)

[Σημ. Ο Ντεκάρτ χρησιμοποιεί τον όρο «πάθος» με δύο τρόπους. Η μία χρήση ενσωματώνει αυτό που είναι γενικά γνωστό ως αντίληψη και αίσθηση. Η δεύτερη, όμως, χρήση είναι αυτή που αναπτύσσει ο Ντεκάρτ και αναφέρεται στις αντιλήψεις που σχετίζονται με την ψυχή και μόνο – δηλαδή τις συγκινήσεις.]

Κατά τον Ντεκάρτ, η ψυχή είναι σε επαφή κυρίως με την κίνηση των πνευμάτων στο σώμα μέσω του κωνοειδούς αδένου (κωνάριο ή επίφυση)

στον εγκέφαλο, μέσα από τον οποίο ρέουν συνεχώς τα πνεύματα. Η πλειονότητα των εμπειριών της ψυχής είναι στιγμές επίγνωσης αυτών των κινήσεων των πνευμάτων. Έτσι, οι εμπειρίες της όρασης, της ακοής, της αίσθησης του πόνου, της αίσθησης της πείνας, της αίσθησης του θυμού είναι όλες μορφές επίγνωσης των κινήσεων των ζωικών πνευμάτων διαμέσου του κωναρίου. Στην καρτεσιανή ορολογία όλες αυτές οι εμπειρίες έχουν το ίδιο άμεσο αίτιο, που είναι η κίνηση των πνευμάτων. Οι τρόποι με τους οποίους διαφέρουν αυτές οι εμπειρίες σύμφωνα με τον Ντεκάρτ είναι: Πρώτον, στο διεγερτικό αίτιό τους – δηλαδή, εκείνο που προκάλεσε την κίνηση των πνευμάτων εξαρχής (αυτό που αργότερα θα αποκαλέσουμε συμβάν) και δεύτερον, στα αντικείμενά τους – δηλαδή, σε τι αυτά αφορούν.

Για να αποσαφηνίσουμε αυτές τις διακρίσεις, ας δούμε ένα παράδειγμα στο πνεύμα του William James:

Περπατώντας στο δάσος μια μέρα η Σούζαν συναντά μια μεγάλη αρκούδα, η οποία τρέχει προς το μέρος της. Αυτή, τελείως τρομοκρατημένη, γυρίζει από την άλλη και τρέχει μακριά. Καθώς τρέχει, θυμάται ότι οι αρκούδες δεν μπορούν να σκαφαλώσουν στα δέντρα, οπότε ανεβαίνει στο κοντινότερο δέντρο ακριβώς τη στιγμή που την αρπάζει η αρκούδα. Πράγματι, της έγδαρε το πόδι, προκαλώντας της οξύ πόνο πριν σκαφαλώσει στην ασφάλεια του δέντρου.

Το πρώτο που πρέπει να επισημάνουμε σε αυτό το παράδειγμα είναι ότι η εμπειρία της θέασης της αρκούδας, το αίσθημα του φόβου και το αίσθημα του πόνου αποτελούν όλα, κατά το καρτεσιανό μοντέλο, εμπειρίες της ψυχής με το ίδιο άμεσο αίτιο – την κίνηση των πνευμάτων. Όμως, η εμπειρία της θέασης έχει ένα διεγερτικό αίτιο εξωτερικό του σώματος, δηλαδή την αρκούδα, της οποίας η εικόνα πέφτει πάνω στον αμφιβληστροειδή και διεγείρει την κίνηση των ζωικών πνευμάτων. Το αντικείμενο της θέασης είναι επίσης η αρκούδα – δηλαδή, αυτό που βλέπει η Σούζαν είναι η αρκούδα. Αντίθετα, το διεγερτικό αίτιο του πόνου και το αντικείμενο του πόνου βρίσκονται στο σώμα – δηλαδή, η πληγή στο πόδι της Σούζαν. Τέλος, το διεγερτικό αίτιο (συμβάν) του φόβου είναι η αρκούδα, όπως και στην εμπειρία της θέασης: παρ' όλα αυτά, το αντικείμενο του φόβου δεν είναι η αρκούδα και, σύμφωνα με τον Ντεκάρτ, δεν βρίσκεται ούτε στο σώμα ούτε στην ψυχή:

Οι αντιλήψεις τις οποίες ανάγουμε μόνο στην ψυχή είναι εκείνες που τα αποτελέσματά τους αισθανόμαστε στην ίδια την ψυχή, ενώ παράλληλα όλοι αγνοούμε την άμεση αιτία στην οποία μπορούμε να τις αποδώσουμε. Τέτοιες είναι τα αισθήματα της χαράς, της οργής και άλλα παρόμοια...

(Άρθρο 25, σελ. 111-112, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, εκδόσεις Κριτική)

Έτσι, ο φόβος της Σούζαν δεν είναι για την αρκούδα, αλλά έχει να κάνει με κάτι στην ψυχή της. Αυτές οι διαφορές μεταξύ θέασης, αίσθησης πόνου και αίσθησης θυμού φαίνονται στον Πίνακα 2.1 (βασισμένος στον de Sousa, 1987).

Είναι σημαντικό να επεξηγήσουμε τον ισχυρισμό ότι το αντικείμενο της συγκίνησης, όπως ο φόβος της Σούζαν, βρίσκεται στην ψυχή, γιατί σε αυτό το σημείο ο Ντεκάρτ μάς δελεάζει με μια ουσιαστικά γνωσιακή προσέγγιση. Η ουσία της γνωσιακής προσέγγισης, όπως θα δούμε αργότερα στην παρουσίαση της τριμερούς θεωρίας των συγκινήσεων του Αριστοτέλη, είναι ότι η πρόκληση μιας συγκίνησης, όπως ο φόβος, μπορεί να είναι ένα νοητικό (*mental*) γεγονός. Σε αυτή την περίπτωση είναι η πεποίθηση (*belief*) ότι υπάρχει κίνδυνος – δηλαδή, είναι η πεποίθηση ότι υπάρχει κίνδυνος και όχι η αρκούδα που προκαλεί φόβο στη Σούζαν (πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, όπως θα εξηγήσουμε αργότερα, ότι τα «νοητικά συμβάντα» δεν εκλαμβάνονται μόνο ως συνειδητά γεγονότα, αλλά συμβαίνουν σε πολλά διαφορετικά επίπεδα και μπορεί να είναι τελείως αυτόματα και ασυνειδητα). Προσπαθεί, λοιπόν, ο Ντεκάρτ να υποστηρίξει κάτι τέτοιο υποδεικνύοντας ότι το αντικείμενο του φόβου της Σούζαν δεν είναι η αρκούδα αλλά κάτι «μέσα στην ψυχή»; Αρχίζουμε να το αντιλαμβάνομαστε όταν στη συνέχεια εξετάζει πιο αναλυτικά τη συγκίνηση του φόβου:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Ταξινόμηση των αντιλήψεων της Σούζαν κατά τον Ντεκάρτ

<i>Αντίληψη</i>	<i>Αντικείμενο</i>	<i>Άμεσο αίτιο</i>	<i>Διεγερτικό αίτιο</i>
Αισθητηριακή (όραση)	Εξωτερικό (αρκούδα)	Εσωτερικό (κίνηση πνευμάτων)	Εξωτερικό (αρκούδα)
Ιδιοδεκτική (πόνος)	Εσωτερικό (πληγή)	Εσωτερικό (κίνηση πνευμάτων)	Εσωτερικό (πληγή)
Πάθος (φόβος)	Μέσα στην ψυχή (;)	Εσωτερικό (κίνηση πνευμάτων)	Εξωτερικό (αρκούδα)

Πέραν τούτου, όμως, αν η συγκεκριμένη μορφή είναι πολύ παράξενη και πολύ τρομακτική, έχει δηλαδή ιδιαίτερη σχέση με ό,τι υπήρξε προηγουμένως επιβλαβές για το σώμα, τότε διεγείρει στην ψυχή το πάθος του άγχους και στη συνέχεια το πάθος της τόλμης ή πάλι το πάθος του φόβου και της φρίκης...

(Άρθρο 36, σελ. 119, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, εκδόσεις Κριτική)

Φαίνεται ότι ο Ντεκάρτ υπαινίσσεται ότι ο φόβος είναι κατά κάποιον τρόπο αποτέλεσμα μιας επικίνδυνης ή τρομακτικής κατάστασης: πιο συγκεκριμένα, ο φόβος είναι το αποτέλεσμα κάποιου είδους γνωστικής αξιολόγησης της κατάστασης. Παρ' όλα αυτά, ο δυϊσμός ελλοχεύει στην επόμενη παράγραφο:

Από το σύνολο των πνευμάτων τα οποία ανακλώνται από την εικόνα που έχει σχηματιστεί με αυτόν τον τρόπο στον αδένα ένα μέρος τους καταλήγει, ξεκινώντας από το σημείο αυτό, στα νεύρα που μας χρησιμεύουν να στρέφουμε την πλάτη μας προς διάφορες κατευθύνσεις και να κινούμε τα πόδια, για να διαφύγουμε [...] [αυτά τα πνεύματα] διεγείρουν μία ιδιαίτερη κίνηση στον αδένα [κωναρίο], την οποία έχει καθορίσει η φύση, για να νιώθουμε το συγκεκριμένο πάθος στην ψυχή.

(Άρθρο 36, σελ. 119-120, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, εκδόσεις Κριτική)

Αυτό που λέει ο Ντεκάρτ εδώ είναι ότι η Σούζαν βλέπει την αρκούδα, και αυτό προκαλεί κινήσεις των ζωικών πνευμάτων της στα άκρα της, με αποτέλεσμα αυτή να γυρίσει και να τρέξει. Επιπλέον, τα ζωικά πνεύματα ρέουν μέσω του κωναρίου και έτσι η ψυχή αποκτά επίγνωση όλων αυτών των κινήσεων των πνευμάτων, και αυτή η επίγνωση είναι το αίσθημα του φόβου. Ο φόβος είναι απλώς επιφαινόμενος. Δεν έχει γνωσιακό στοιχείο και ούτε αιτιακό ρόλο, αφού τα πνεύματα που ελέγχουν τα άκρα κινούνται από την εικόνα της αρκούδας χωρίς συμμετοχή της ψυχής:

...με τον ίδιο επίσης τρόπο ορισμένα πνεύματα, απλώς και μόνο επειδή πορεύονται ταυτοχρόνως προς τα νεύρα που χρησιμεύουν να κινούμε τα πόδια στην περίπτωση της φυγής, προξενούν μία άλλη κίνηση στον ίδιο αδένα, μέσω της οποίας η ψυχή αισθάνεται και αντιλαμβάνεται αυτή τη φυγή. Κατά συνέπεια, είναι δυνατό η ανάγκη της φυγής να προκληθεί στο σώμα αποκλειστικά και μόνο από τη διάταξη των σωματικών οργάνων δίχως της συμβολή της ψυχής.

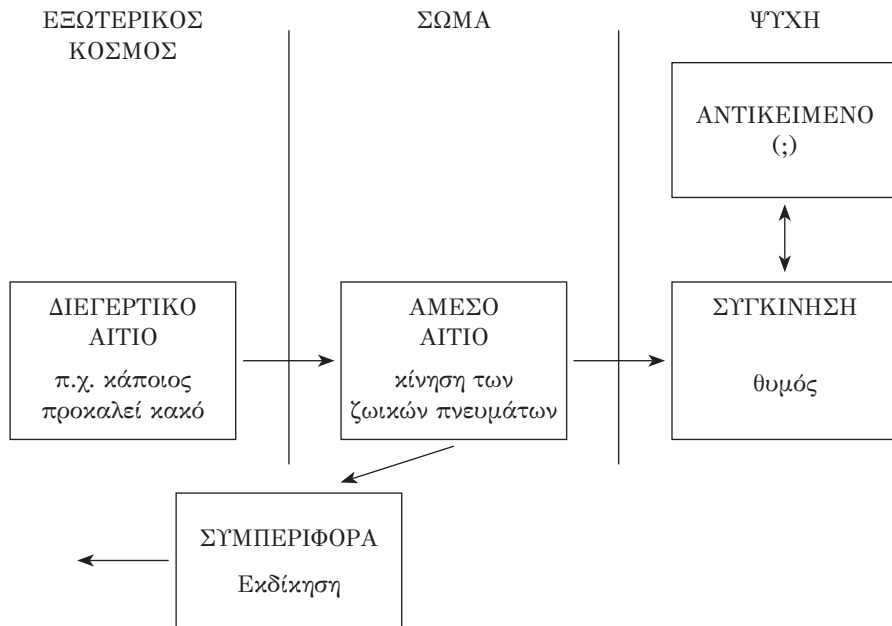
(Άρθρο 38, σελ. 120-121, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, εκδόσεις Κριτική)

Οι συγκινήσεις, ή πιο σωστά τα πάθη, τότε, είναι απλώς επιφαινόμενα αισθήματα χωρίς λειτουργία. Τι απέγινε το γνωσιακό στοιχείο, λοιπόν; Φαίνεται ότι ο Ντεκάρτ υποστηρίζει ότι οι κινήσεις των ζωικών πνευμάτων που προκαλούν την εμπειρία του φόβου διεγείρονται από έναν εξωτερικό κίνδυνο, αλλά δεν εξηγεί πώς λαμβάνει χώρα αυτή αποτίμηση (appraisal) κινδύνου. Είναι απλώς εγγενής στο διεγερτικό αίτιο, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η αρκούδα. Όμως, η αρκούδα δεν είναι εγγενώς απειλητική, αυτό που την κάνει απειλητική είναι αυτό που σημαίνει για μας. Παρομοίως, το να τρώμε ωμό συκώτι δεν είναι εγγενώς αηδιαστικό,

απλώς εμείς το αξιολογούμε ως τέτοιο. Αυτή η δυσκολία στην προσπάθεια να διακρίνουμε τις συγκινήσεις βάσει των διεγερτικών τους αιτίων (ή συμβάντων, όπως θα τα αποκαλούμε από δω και πέρα) χωρίς αναφορά στην κατανόηση αυτών των συμβάντων ανακύπτει ξανά και ξανά και θα αναφερόμαστε σε αυτό ως το πρόβλημα του συμβάντος (*event problem*). Έτσι, μένουμε με την απορία: Ποιο είναι το αντικείμενο τις καρτεσιανής συγκίνησης; Ο Ντεκάρτ όλο κι όλο μας λέει ότι το αντικείμενο είναι μέσα στην ψυχή και δεν μας δίνει καμιά σαφή ένδειξη του τι μπορεί να είναι αυτό.

Αυτή η άποψη, των επιφαινόμενων, μη λειτουργικών αισθημάτων, είναι κεντρική σε αυτό που πλέον αποκαλείται θεωρία των αισθημάτων για τη συγκίνηση. Η θεωρία των αισθημάτων για τον θυμό αναπαρίσταται γραφικά στην Εικόνα 2.1.

ΕΙΚΟΝΑ 2.1
Καρτεσιανή ανάλυση του θυμού

Υπάρχουν πολλά προβλήματα με τη δυϊστική θεωρία εν γένει και συγκεκριμένα με τη θεώρηση της συγκίνησης από τη θεωρία των αισθημάτων. Για μια διεξοδική κριτική του δυϊσμού βλέπε Ryle (1949) ή το πιο

προσιτό έργο των Smith και Jones (1986). Εδώ θα περιοριστούμε στη θεωρία των αισθημάτων. Το πρώτο πρόβλημα, όπως είδαμε, είναι ότι δεν μπορεί ένα μοντέλο θεωρίας των αισθημάτων για τη συγκίνηση να εξηγήσει τη συμπεριφορά. Όπως υποστηρίζει ο Lyons:

Δεν είναι περίεργο να πει κάποιος «Η ζήλια ήταν η αιτία που ο Τζόουνς μαχαίρωσε τη γυναίκα του έξω από το μπαρ» [...] εάν μετατρέψουμε την πρόταση ως εξής: «Ένα αίσθημα σφιξίματος γύρω από την καρδιά και ταχυπαλμίας ήταν η αιτία να μαχαίρωσει ο Τζόουνς τη γυναίκα του έξω από το μπαρ» τότε γίνεται λίγο πολύ παράλογη. Γιατί τα αισθήματα από μόνα τους δεν προκαλούν συμπεριφορές.

(Lyons, 1980: 7)

Ο Ντεκάρτ προσπαθεί να εξετάσει τη σχέση μεταξύ των παθών και της συμπεριφοράς. Υποστηρίζει ότι τα πάθη κάνουν την ψυχή να επιζητά κάποιου είδους συμπεριφορά, αλλά η πραγματική συμπεριφορά προκαλείται από τις κινήσεις των ζωικών πνευμάτων χωρίς συμμετοχή της ψυχής. Με άλλα λόγια, τα πάθη κάνουν την ψυχή να επιζητεί μια συμπεριφορά που ήδη πραγματοποιείται.

Το δεύτερο πρόβλημα για τον Ντεκάρτ είναι ότι δεν υπάρχει κάποια βάση για να δικαιολογήσει ότι οι συγκινήσεις είναι κατάλληλες ή ακατάλληλες. Όπως υποστηρίζει ο Bedford (1964), «Αν κάποιος πει “Ένωσα μια σουβλιά το απόγευμα” θα ήταν ανούσιο να ρωτήσουμε αν ήταν μια λογική ή παράλογη σουβλιά» (σελ. 91). Όμως, σίγουρα έχουμε μια αίσθηση του κατά πόσο είναι λογικές οι συγκινησιακές αντιδράσεις, ένα ζήτημα που έχει σημαντικές επιπτώσεις για την έννοια της συναισθηματικής «διαταραχής» – δηλαδή, των συγκινησιακών αντιδράσεων που είναι κατά μία έννοια υπερβολικές ή αδικαιολόγητες.

Ένα τρίτο πρόβλημα της θεωρίας των αισθημάτων είναι ότι καθιστά δυσχερή τη διάκριση μιας συγκίνησης από μια άλλη. Ο Ντεκάρτ υποστηρίζει ότι τα πάθη διακρίνονται βάσει φυσιολογίας, επειδή στηρίζονται σε μοναδικές κινήσεις των ζωικών πνευμάτων: έτσι, η ψυχή έχει την εμπειρία του φόβου επειδή οι κινήσεις των πνευμάτων που αναγνωρίζει είναι αυτές του φόβου. Έπεται, τότε, η ερώτηση, ποιο ήταν το έναυσμα να κινηθούν τα πνεύματα για τον φόβο και όχι, ας πούμε, για τον θυμό. Εδώ ο Ντεκάρτ θα υποστηρίξει ότι οι διαφορετικοί τύποι κινήσεων των πνευμάτων σχετίζονται με διαφορετικά διεγερτικά αίτια (συμβάντα) και ξανά οδηγούμαστε στο πρόβλημα του συμβάντος, στο οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα. Παρ' όλα αυτά, ο Ντεκάρτ πάει ακόμη παραπέρα:

Παρατηρώ εξάλλου ότι τα αντικείμενα που κινητοποιούν τις αισθήσεις δεν διεγείρουν μέσα μας διαφορετικά πάθη εξαιτίας των διαφορών που παρουσιάζουν στο σύνολό τους, αλλά εξαιτίας και μόνο των διαφορών τρόπων με τους οποίους μπορούν να μας βλάψουν ή να μας ωφελήσουν...

(Άρθρο 52, σελ. 134, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, εκδόσεις Κριτική)

Ο Ντεκάρτ προσπαθεί ξανά να μας δαλεάσει με μια γνωσιακή προσέγγιση. Ο φόβος της Σούζαν στο παράδειγμα της αρκούδας είναι μια αντανάκλαση των κινήσεων των ζωικών πνευμάτων που προκλήθηκε από την αντίληψη ενός τρομακτικού αντικειμένου, της αρκούδας. Όμως, ξανά προκύπτει το ερώτημα για το πώς αξιολογείται η αρκούδα ως κάτι τρομακτικό με άλλα λόγια, πού εδράζεται η γνωστική δραστηριότητα. Εδώ, κατά την άποψή μας, ο Ντεκάρτ δεν δίνει καμιά πειστική απάντηση.

Υπάρχουν πολλά ακόμη προβλήματα με τη θεωρία των αισθημάτων που δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Πληρέστερες αναλύσεις υπάρχουν στο έργο του Lyons (1980), του de Sousa (1987) και του Kenny (1963). Θεωρώντας, όμως, ότι η καρτεσιανή θεωρία των αισθημάτων είναι από πολλές απόψεις ανεπαρκής, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν είναι όλα μαύρα κι άραχνα. Υπάρχουν μερικές πτυχές του έργου του Ντεκάρτ για τα πάθη που έχουμε την αίσθηση ότι είναι ιδιαίτερα αξιόλογες και στις οποίες θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά.

Ο Ντεκάρτ ήταν ο πρώτος που υποστήριξε ότι κάποιες συγκινήσεις είναι πιο βασικές ή πρωταρχικές από κάποιες άλλες, και αυτή η άποψη στις μέρες μας έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον και έχει προκαλέσει έντονες συζητήσεις. Ο Ντεκάρτ απαρίθμησε έξι πρωταρχικά πάθη πιο συγκεκριμένα, τον θαυμασμό, τη χαρά, τη θλίψη, την αγάπη, το μίσος και την επιθυμία. Υποστήριξε ότι τα υπόλοιπα πάθη είναι συνδυασμός αυτών των πρωταρχικών παθών. Έτσι, η περηφάνια είναι μείξη της χαράς και της αγάπης. Αυτή η θεώρηση πρόσφατα έγινε αντικείμενο σημαντικής εμπειρικής έρευνας και θα την αναλύσουμε περαιτέρω στο Κεφάλαιο 3.

Ο Ντεκάρτ πρότεινε επίσης μια διάκριση μεταξύ των συγκινήσεων βάσει άμεσων και διεγερτικών αιτιών έξω από την ψυχή, όπως αναφέραμε παραπάνω δίνοντας το παράδειγμα του φόβου της Σούζαν για την αρκούδα, και εκείνων των συγκινήσεων «που προκαλούνται στην ψυχή από την ίδια την ψυχή και μόνο» (Άρθρο 147). Ο Kenny (1963) αποκαλεί αυτές τις εμπειρίες «διανοητικές συγκινήσεις». Για να το διευκρινίσουμε, αν αναλογιστούμε τη διαφυγή της Σούζαν από την αρκούδα. Παρόλο που η άμεση αντίδρασή της ήταν ο έντονος φόβος, θα μπορούσε να υπάρχει (ομολογούμενως, όμως, λίγο απίθανο σε αυτή την περίπτωση) μια δεύτερη «δια-

νοητική» συγκίνηση ευχαρίστησης ή ενθουσιασμού, η οποία, θα υποστήριζε ο Ντεκάρτ, εκλύεται στην ψυχή, από την ψυχή. Ο ίδιος ο Ντεκάρτ χρησιμοποιεί το παράδειγμα ενός άντρα που θρηνεί τη νεκρή γυναίκα του ενώ αισθάνεται μια κρυφή χαρά που δεν είναι πλέον ζωντανή για να του δημιουργεί προβλήματα. Και τα δύο αυτά παραδείγματα υποκρύπτουν δευτερεύουσες ή διανοητικές συγκινήσεις που έρχονται σε αντίθεση με τις πιο άμεσες συγκινησιακές αντιδράσεις. Παρ' όλα αυτά, ενώ ο Ντεκάρτ δεν το αναφέρει, είναι πιθανό να υπάρχουν δευτερεύουσες συγκινήσεις που είναι σε συμφωνία με τις πρωταρχικές, π.χ. ο φόβος για τον φόβο, η κατάθλιψη για την κατάθλιψη. Σε αυτή τη σύλληψη της «διανοητικής συγκίνησης» θα επιστρέψουμε στα κεφάλαια που ακολουθούν.

Δεν εκφράσαμε ιδιαίτερο ενθουσιασμό για την άποψη του Ντεκάρτ ότι κάτι εγγενές σε ένα συμβάν καθορίζει τη συγκινησιακή απάντηση σε αυτό το συμβάν, απουσία οποιασδήποτε γνωσιακής ανάλυσης (το πρόβλημα του συμβάντος). Όμως, παρόλο που αυτή η θεωρία δεν φαίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη για την ερμηνεία όλων των συγκινησιακών εμπειριών, αυτή η ανάλυση μπορεί να έχει εφαρμογή σε κάποια συγκινησιακά φαινόμενα –αυτά που θα ονομάσουμε αυτόματες συγκινήσεις– και θα επιστρέψουμε σε αυτή την πιθανότητα στο Κεφάλαιο 5.

Τελικά, παρότι ο Wittgenstein μπορεί να είχε δίκιο υποστηρίζοντας ότι ο «φόβος» είναι κατ' ανάγκη δημόσιος, επειδή σχετίζεται με έναν όρο της φυσικής γλώσσας, φαίνεται αδιαμφισβήτητο ότι οι συγκινήσεις όντως έχουν μια ξεχωριστή ενδοσκοπική απόχρωση. Η φιλοσοφία έχει επινοήσει τους όρους «φαινόμενες ιδιότητες» (qualia) και «ιδιωτικότητα» (privacy) για να προσδιορίσει αυτές τις πτυχές της φαινόμενης εμπειρίας. Το ζήτημα για τη φιλοσοφία και την ψυχολογία είναι να προσπαθήσουν να εξηγήσουν επαρκώς αυτή τη φαινομενολογία με θεωρητικές κατασκευές που στηρίζονται όλο και περισσότερο σε «δημόσια» κριτήρια (πρβ. Solomon, 1993).

Έτσι, ως επίδοξος θεωρητικός του συναισθήματος, ο Ντεκάρτ αντιμετωπίζει τα οκτώ ερωτήματα που παραθέσαμε στην αρχή του κεφαλαίου, όμως το πρόβλημα είναι ότι οι απαντήσεις του δεν πείθουν. Όντως περιγράφει τη διαδικασία με την οποία βιώνουμε μια συγκινησιακή εμπειρία (Ερώτηση 4), προτείνει λόγους για τους οποίους έχουμε συγκινήσεις (Ερώτηση 5) και πώς μια συγκίνηση διαφέρει από μια άλλη (Ερώτηση 3), αλλά τα επιχειρήματά του έχουν εδώ και καιρό εξοβελιστεί στη φιλοσοφική έρημο. Πιο διαχρονική είναι η ανάλυσή του για τις πρωταρχικές και τις σύνθετες συγκινήσεις (Ερώτηση 7) και η θεωρία του για αυτό που ο Kenny αποκάλεσε διανοητικές συγκινήσεις, έτσι θα επανέλθουμε σε αυτά τα σημεία με περισσότερες λεπτομέρειες αργότερα.

Η ψυχολογικοποίηση της θεωρίας των αισθημάτων – το έργο του William James

Παρά τα προβλήματα της θεωρίας των αισθημάτων, στους υποστηρικτές της κατατάσσονται μερικά από τα μεγαλύτερα ονόματα της δυτικής φιλοσοφίας. Η περιγραφή του John Lock για τον πόνο και την ευχαρίστηση και των συγκινήσεων που προκαλούν είναι τελείως καρτεσιανή, παρά το γεγονός ότι δεν είναι πλήρως διατυπωμένη. Υποστηρίζει ότι ο πόνος και η ευχαρίστηση «δεν μπορούν να περιγραφούν, ούτε να οριστούν· ο τρόπος για να τα κατανοήσουμε είναι, όπως και τις απλές Ιδέες των αισθήσεων, μόνο με την εμπειρία» («Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση II», 20΄ βλέπε Kenny, 1963, για μια πληρέστερη ανάλυση). Ομοίως, ο David Hume, στο Βιβλίο II του *Μια πραγματεία για την ανθρώπινη φύση*, «Περί των παθών», παρουσιάζει μια άλλη εκδοχή της θεωρίας των αισθημάτων που εντάσσεται στο πλαίσιο της θεωρίας του για τις νοητικές δραστηριότητες. Περιγράφει τις συγκινήσεις σαν «δευτερογενείς εντυπώσεις ή εντυπώσεις αναστοχασμού» και η ανάπτυξη των επιχειρημάτων του είναι αναμφίβολα καρτεσιανή (βλέπε Lyons, 1980, 1992 και Kenny, 1963, για μια λεπτομερέστερη ανάλυση). Περίπου 100 χρόνια μετά τον Hume η θεωρία των αισθημάτων έγινε αποδεκτή για πρώτη φορά από την αναδυόμενη ψυχολογική κοινότητα στα έργα του William James.

Ο James ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως καρτεσιανός θεωρητικός των αισθημάτων με ένα άρθρο στο περιοδικό *Mind* με τον εύστοχο τίτλο «What is an Emotion?» (1884)· παρ' όλα αυτά, την πλήρη έκθεση των ιδεών του James μπορούμε να τη βρούμε στο κλασικό έργο του *Principles of Psychology* (1890). Παρόλο που η προσέγγιση του James δεν προσφέρει ουσιαστικά τίποτα καινούριο σε οποιονδήποτε είναι εξοικειωμένος με το έργο του Ντεκάρτ, η έμφασή του στις οργανικές πτυχές των συγκινήσεων και οι δυνατότητες που προσφέρουν για μια εμπειρική ανάλυση επηρεάζει την ψυχολογία ακόμη και σήμερα. Για αυτό τα έργα του James αξίζει να συζητηθούν.

Κατ' αρχάς ας ξεμπερδέψουμε με τον καρτεσιανό πυρήνα της προσέγγισης του James. Αξίζει να παραθέσουμε τα λόγια του James εδώ γιατί δεν θα μπορούσαμε να το περιγράψουμε καλύτερα:

Οι σωματικές αλλαγές είναι άμεσο αποτέλεσμα της αντίληψης του διεγερτικού παράγοντα, και η αίσθησή μας αυτών των αλλαγών καθώς συμβαίνουν, αυτό ΕΙΝΑΙ το συναίσθημα. Η κοινή λογική λέει [...] συναντάμε μια αρκούδα, τρομοκρατούμαστε και τρέχουμε. [...] Εδώ υπερασπιζόμαστε την υπόθεση ότι αυτή η αλληλουχία γεγονότων είναι λανθασμένη, ότι η μια νοητική κατά-

σταση δεν προάγεται άμεσα από την άλλη, ότι οι σωματικές εκδηλώσεις πρέπει πρώτα να παρεμβληθούν μεταξύ τους και ότι ο πιο λογικός ισχυρισμός είναι πως αισθανόμαστε [...] φόβο επειδή τρέμουμε.

(James, 1890: 743)

Έτσι, αν ανατρέξουμε στο παράδειγμα του James της ατυχούς συνάντησης της Σούζαν με την αρκούδα, ο James, όπως ο Ντεκάρτ, λέει ότι όταν βλέπουμε την αρκούδα προκαλείται μια σωματική συγκινησιακή αντίδραση και η αντίληψη αυτής της αντίδρασης είναι η συγκίνηση του φόβου – αυτό, χωρίς αμφιβολία, είναι μια εκδοχή της θεωρίας των αισθημάτων.

Η επόμενη παράγραφος του James είναι εντυπωσιακά προφητική υποστηρίζει ότι: «Διατυπωμένη έτσι πρόχειρα, η υπόθεση σίγουρα θα αντιμετωπιστεί με άμεση δυσπιστία» (σελ. 743). Ήδη συζητήσαμε τους λόγους για τους οποίους υψώσαμε το ανάστημά μας και συμπεριληφθήκαμε στους δύσπιστους όταν παρουσιάσαμε την αρχική, καρτεσιανή εκδοχή αυτής της προσέγγισης και δεν χρειάζεται να τους επαναλάβουμε εδώ. Κατά την άποψή μας, ο καρτεσιανός πυρήνας της θεωρίας του James την καθιστά φιλοσοφικά προβληματική. Παρ' όλα αυτά, η έμφαση του James στη βιολογική μοναδικότητα καθεμιάς από τις συγκινήσεις αξίζει να αναλυθεί. Υποστηρίζει ότι:

Καμία συγκίνηση, ακόμη και η πιο ασήμαντη, δεν πρέπει να στερείται σωματικής εκπροσώπησης τόσο μοναδικής, στην ολότητα της, όσο και η νοητική διάθεση καθαυτή.

(σελ. 743)

Και πιο κάτω:

Αμέσως βλέπουμε γιατί δεν υπάρχει περιορισμός στον αριθμό των πιθανών διαφορετικών συγκινήσεων που μπορεί να υπάρχουν, και γιατί οι συγκινήσεις διαφορετικών ατόμων μπορεί να ποικίλλουν απεριόριστα.

(σελ. 746)

Αφήνοντας κατά μέρος το ζήτημα της ορθότητας της υπόθεσης του James, είναι σαφές ότι αυτή η θεωρία μπορεί να υποβληθεί σε αντικειμενικές μετρήσεις και σε έρευνα. Με άλλα λόγια, αν κάθε συγκίνηση είναι σωματικά διακριτή, τότε είναι δυνατόν να διακρίνουμε και να κατηγοριοποιήσουμε τις συγκινήσεις μέσω λεπτομερών βιολογικών πειραμάτων και μελέτης, πεδίο δόξης λαμπρό για την πειραματική ψυχολογία. Αυτό είναι το άλμα προς τα εμπρός που υποστηρίζει ο James, και εδώ φαίνεται πόσο βαθιά επηρεάστηκε από το έργο του Δανού φυσιολόγου Carl Lange.

Οι ισχυρισμοί του James και του Lange ότι κάθε συγκίνηση προσδιορίζεται από μία μοναδική φυσιολογία και ότι οι συγκινήσεις δεν καταλαμβάνουν εξειδικευμένα εγκεφαλικά κέντρα έδωσαν σημαντική ώθηση στην έρευνα και στον διάλογο, με πιο φημισμένη την επίθεση από τον Walter Cannon (1927) –που ήταν και γαμπρός του William James εκείνο το διάστημα– στο άρθρο του «Η θεωρία James-Lange για τις συγκινήσεις: μια κριτική αξιολόγηση και μια εναλλακτική Θεωρία». Η διαμάχη συνεχίζεται ως τις μέρες μας, με κάποιους να υποστηρίζουν ότι συγκεκριμένες θεμελιώδεις συγκινήσεις μπορούν να διακριθούν βάσει σωματικών μεταβολών (π.χ. Δαρβίνος, 1872· Ekman, 1982), ενώ άλλοι προτείνουν ένα είδος γενικευμένης οργανικής διέγερσης που αποκτά μια ιδιαίτερη φαινομενολογική απόχρωση λόγω των γνωσιακών πεποιθήσεων και αξιολογήσεων με τις οποίες σχετίζεται (π.χ. Cannon, 1927· Schachter και Singer, 1962· Lyons, 1980, 1992). Το ζήτημα των οργανικά διακριτών βασικών συγκινήσεων είναι σημαντικό. Όμως, σίγουρα δεν είναι θέμα που μπορεί να επιλυθεί φιλοσοφικά, και συνεπώς θα αναβάλουμε τη λεπτομερή ανάλυση για το Κεφάλαιο 3.

Υποστηρίξαμε νωρίτερα στην ανάλυση του έργου του Ντεκάρτ ότι είναι δύσκολο να εναρμονιστεί η θεώρηση των συγκινήσεων ως καθαρών αισθημάτων με οποιαδήποτε έννοια καταλληλότητας. Έτσι, για να ανακεφαλαιώσουμε, ο Bedford (1964) υποστήριξε ότι είναι παράλογο να θεωρούμε πως μια σουβλιά ή οποιαδήποτε άλλη σωματική αίσθηση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δικαιολογημένη ή αδικαιολόγητη. Επιπλέον, πιστεύουμε ότι αυτό το ζήτημα εμπόδισε αυτούς που ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τη διάσταση της καταλληλότητας για να προτείνουν μια διάκριση ανάμεσα στις επονομαζόμενες φυσιολογικές και μη φυσιολογικές συγκινήσεις. Η φύση αυτών των προβλημάτων αποσαφηνίζεται στις απόψεις τους James για το ζήτημα αυτό. Παρ' όλα αυτά, ο James δεν το βλέπει έτσι:

Ένα από τα κύρια πλεονεκτήματα, στην πραγματικότητα, της άποψης που προτείνω είναι ότι μπορούμε πολύ εύκολα να σχηματοποιήσουμε με τα εργαλεία που μας δίνει παθολογικές και φυσιολογικές περιπτώσεις με ένα κοινό σύστημα.

(σελ. 749)

Ο James επεξηγεί αυτά τα πλεονεκτήματα με μια ανάλυση, υποθέτουμε, κρίσεων πανικού:

Αν κάποιος δεν μπορεί να πάρει βαθιά ανάσα, νιώθει φτερούγισμα στην καρδιά [...] με μια ακατανίκητη επιθυμία να μαζευτεί σε εμβρυϊκή στάση, και να μείνει ακίνητος [...] όλα αυτά συμβαίνουν μαζί σε έναν συγκεκριμένο άνθρωπο αυθόρμητα: το αίσθημα του συνδυασμού τους είναι το συναίσθημα του τρόμου.

(σελ. 749)

Σε αυτό το παράδειγμα οι κρίσεις πανικού είναι η αίσθηση των σωματικών αλλαγών που συμβαίνουν αυθόρμητα χωρίς συγκεκριμένο λόγο. Προς τιμήν του James αυτό αποτυπώνει το συχνά παρατηρούμενο κλινικό φαινόμενο (π.χ. Dalgleish, 2004a) των αισθημάτων φόβου και τρόμου που θεωρητικά έρχονται από το πουθενά. Όμως, το γεγονός ότι το άτομο δεν έχει επίγνωση της αιτίας των συγκινήσεών του, αν είναι νοητική ή εξωτερική, δεν σημαίνει ότι η αιτία αυτή δεν υφίσταται. Η ανάλυση του James για τον πανικό, και κατ' αυτόν τον τρόπο της συναισθηματικής διαταραχής, φέρει όλα τα ελαττώματα της θεωρίας των αισθημάτων εν γένει, σε συνδυασμό με την αδυναμία να εξηγηθεί πώς οι σωματικές αλλαγές που περιγράφει μπορούν να προκύψουν χωρίς λόγο. Θα υποστηρίξουμε αργότερα ότι μια κατά την άποψή μας πολύ πιο πειστική προσέγγιση των κρίσεων πανικού δίνεται από τη γνωσιακή θεωρία της συγκίνησης (βλέπε την ανάλυση στο Κεφάλαιο 6).

Ο William James ήταν ο πρώτος ψυχολόγος και ο τελευταίος που υποστήριξε τη θεωρία των αισθημάτων για τις συγκινήσεις με τόσο σθένος. Παρόλο που η θεωρία των αισθημάτων μετά τον James εγκαταλείφθηκε για πολλά χρόνια, πρόσφατα εμφανίστηκαν τροποποιημένες εκδοχές στο έργο του Damasio (π.χ. 1994· 1999· 2003) και στο φιλοσοφικό έργο του Prinz (2004). Η σύλληψη του Damasio για τον «σωματικό δείκτη» (somatic marker) και του Prinz για τις «ενστικτώδεις αντιδράσεις» (gut reactions) εμπλέκουν τις σωματικές μεταβολές που υφίστανται επεξεργασία στον προμετωπιαίο φλοιό, για παράδειγμα, και οι οποίες με αυτόν τον τρόπο δίνουν αυτόματες εντολές βάσει προηγούμενων σημαντικών γεγονότων. Μένει να δούμε αν η βόμβα θα σκάσει στα χέρια του Damasio και αν το βιβλίο του με τον τραβηγμένο τίτλο *Το λάθος του Καρτέσιου (Descartes' Error)* θα απαντηθεί με ένα βιβλίο με τίτλο *Το λάθος του Damasio (Damasio's Error)*. Παρ' όλα αυτά, οι εξελίξεις αυτές δείχνουν ότι πρόσφατα έχει ανανεωθεί το ενδιαφέρον για τη θεωρία των αισθημάτων, αν και σημαντικά τροποποιημένη (Dunn, Dalgleish και Lawrence, 2005).

Σύντομα μετά τη θεωρία του William James, όμως, επικράτησαν οι συμπεριφοριστές και οι ψυχαναλυτές στη θεωρητική ανάλυση των συγκινήσεων, πριν από την επανεμφάνιση του γνωσιακού μοντέλου. Γι' αυτό, αμέσως μετά θα αναλύσουμε τη συμπεριφοριστική προσέγγιση.